

УДК 332.1

DOI <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.4.46>

Л. П. ОЛЕНКОВСЬКА

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0002-8417-3827

М. І. ГУБА

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0002-6624-9074

СТРАТЕГІЇ ТА ПЛАНИ ВІДНОВЛЕННЯ ОБЛАСТІ, РАЙОНУ, ГРОМАДИ 2024: НОВИЙ ВИТОК РАДЯНСЬКОГО СИНДРОМУ?

У статті здійснено аналіз умов та нормативно-правового забезпечення підготовки планів відновлення територій, визначено групи факторів, які підлягають аналізу для продуктивного планування. В роботі звернуто увагу на особливу актуалізацію аналізу поточного стану територій, для яких розробляються плани відновлення. Встановлено ієрархію підготовки планів розвитку територій: планування по рівнях має починатися з схеми планування області, комплексних планів розвитку районів і вже потім – громад. З'ясована необхідність з одного боку, покрокового, та з іншого комплексного аналізу всіх факторів впливу на розвиток території, що визначає комплексне відновлення соціального, політичного, економічного, психологічного та екологічного балансу. Встановлено, що аналіз наявних ресурсів та стану інфраструктури, які можуть бути використані для відновлення вимагає глибокого, об'єктивного комплексного підходу. Відновлення та модернізація інфраструктури передбачатиме визначення пріоритетних об'єктів для відновлення інфраструктури та розробка планів їх модернізації з урахуванням майбутніх потреб. З'ясовано, що результатом комплексного аналізу має бути визначення точок зростання територій. Зроблено висновки про те, що розробка плану відновлення та розвитку для окремих територій має ґрунтуватися на концептуальній схемі планування розвитку території держави з визначенням статусу та ролі окремих територій в загальній концепції розвитку країни після воєнного стану. План відновлення повинен охоплювати широкий спектр вимірів – від фізичного відновлення інфраструктури до соціального, економічного та управлінського відновлення, що вимагає координації між різними рівнями влади, залучення громадськості та інтеграції міжнародної підтримки.

Ключові слова: плани відновлення, повноваження місцевих органів влади, формування баз даних громади, області, рівні аналізу, управлінське відновлення.

L. P. OLENKOVSKA

PhD in Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration
and Local Self-Government
Kherson National Technical University
ORCID: 0000-0002-8417-3827

M. I. GUBA

PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration
and Local Self-Government
Kherson National Technical University
ORCID: 0000-0002-6624-9074

STRATEGIES AND PLANS FOR THE RESTORATION OF THE REGION, DISTRICT, COMMUNITY 2024: A NEW ROUND OF THE SOVIET SYNDROME?

The article analyzes the conditions and regulatory framework for the preparation of territorial restoration plans, and identifies groups of factors to be analyzed for productive planning. The paper draws attention to the special relevance of the analysis of the current state of the territories for which recovery plans are being developed. The hierarchy of preparation of territory development plans is established: planning by levels should begin with the planning scheme of the region, comprehensive plans for the development of districts and only then – communities. The need for, on the one hand, a step-by-step and, on the other hand, a comprehensive analysis of all factors influencing the development of the territory,

which determines the comprehensive restoration of social, political, economic, psychological and environmental balance, is clarified. It has been established that the analysis of available resources and the state of infrastructure that can be used for restoration requires a deep, objective, comprehensive approach. Restoration and modernization of infrastructure will involve identifying priority facilities for infrastructure restoration and developing plans for their modernization, taking into account future needs. It is found that the result of a comprehensive analysis should be the identification of growth points of the territories. It is concluded that the development of a recovery and development plan for individual territories should be based on a conceptual scheme for planning the development of the territory of the state with the definition of the status and role of individual territories in the overall concept of the country's development after martial law. The recovery plan should cover a wide range of dimensions, from physical restoration of infrastructure to social, economic and governance recovery, which requires coordination between different levels of government, public involvement and integration of international support.

Key words: *recovery plans, powers of local authorities, formation of community, regional databases, levels of analysis, managerial recovery.*

Постановка проблеми

Відновлення після воєн та природних катастроф є складним і багатоаспектним викликом для будь-якої країни. Повномасштабне російське вторгнення Україна має далекосяжні соціальні та економічні наслідки, зокрема, пов'язані з масштабним переміщенням населення, фізичним пошкодженням будівель та інфраструктури, а також збільшенням кількості жертв серед цивільного населення. За оцінками ООН, війна може призвести до того, що понад 7,1 мільйона українців опиняться за межею бідності, а ще 3,7 мільйона наблизяться до неї [1]. Воєнні дії тривають, фінансові збитки та людські втрати збільшуються щодня. Наразі на рівні публічної влади, в експертному середовищі, громадській сфері активно здійснюються дискусії про відбудову, відновлення, розвиток регіонів і громад, розробку планів відновлення і пріоритетні сфери відновлення. Хоча фактично, плани відновлення мали бути на порядку денному ще з 2014 року, коли були окуповані значні території України. В період 2014–2022 років в державній політиці змінювалися підходи від відбудови виключно інфраструктурних об'єктів і реалізації тимчасових проєктів до розробки планувальних документів з чітко визначеними цілями для розвитку громад. Але системно державна політика щодо відновлення не була сформована на порядку денному через низку причин: зміна політичної ситуації в країні після 2014 року; початок реформ, у тому числі реформи децентралізації; відсутність певного досвіду ведення війни та тимчасової окупації територій; відсутність досвіду системної співпраці з міжнародними партнерами [2].

Після повномасштабного російського вторгнення, оголошення воєнного стану [3, 4], заяви Європейської Комісії ЄС про готовність створити платформу Rebuild Ukraine, щоб спільно працювати над відбудовою, було прийнято Указ Президента № 266/2022 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» [5]. Створена Національна рада з відновлення України, як дорадчий орган, до складу якого увійшли найвищі представники влади, сформувала робочі групи по окремих темах – всього більше 20-ти, які розпочали активну діяльність та дискусію щодо розробки стратегій відновлення. В державі поки не існує єдиного загальнонаціонального плану відновлення України, розробленого владою, який мав би юридичну силу та використовувався іншими акторами відновлення як стратегічний документ. Відсутність такого плану є проблемою для всіх учасників відновлення: громад, донорів, органів громадянського суспільства тощо. Але питання розробки ефективних стратегій та планів відновлення є необхідною передумовою для відновлення постраждалих територій та відбудови країни [2].

В Україні розроблено нормативно-правову базу для підготовки та реалізації планів відновлення. Однак ці документи носять уніфікований характер, не враховують особливості ситуації з тимчасово окупованими територіями та територіями, які знаходяться в зоні активних бойових дій. Як і до початку широкомасштабного вторгнення, наголос робиться на плануванні «знизу вгору» – від громади до області. Хоча на даному етапі очевидно слід розглянути іншу послідовність планування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження науковців перш за все стосуються вивченню зарубіжного досвіду повоєнного відновлення територій. Серед актуальних на сьогодні питань пошуку механізмів відбудови України та забезпечення повоєнного розвитку територіальних громад доцільно виокремити дослідження таких авторів, як: Дука А. П., Старченко Г. В., Охріменко О. О., Калашник Н. С. Дослідження Іванова С. В. присвячені необхідності розробки концепції з урахуванням реальної геополітичної ситуації, заснованої на інноваційному розвитку. Але питання розробки стратегій та програм повоєнного відновлення розглядаються здебільшого в колі експертного середовища, зокрема за підтримки міжнародних програм ПРООН, USAID DOBRE, дослідниками Крижанівським В., Лазарчук П., Дацишиним М., Потапенко В. Залишаються поза увагою науковців питання ролі громад та органів місцевого самоврядування у плануванні відбудови та пошуку ефективних механізмів відновлення територій в умовах воєнного стану, а також визначенню підходів в процесах та процедурах під час розробки Плану відновлення та розвитку територіальної громади.

Формування мети дослідження

З огляду на вищесказане метою статті є дослідження системного підходу в процесах та процедурах планування відновлення територій, визначення повноважень органів місцевого самоврядування у процесах планування відновлення.

Викладення основного матеріалу дослідження

Україна і українці, – принаймні та частина, яка планує повернутися, або наразі перебуває в Україні – потребують формування безпечної та адаптованої до умов тривалої війни, системи розселення. Про це попереджають аналітики, на цьому наполягають експерти, про це свідчить здоровий глузд. Протягом 2023 року на державному рівні підготовлено та прийнято цілу низку законів та підзаконних актів, які, здавалося, мають забезпечити безперешкодне тривання процесів відбудови населених пунктів, соціальної, інженерної інфраструктури. Це:

1) Зміни до Закону України «Про засади державної регіональної політики» [6];

2) Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 р. № 309 «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» [7];

3) Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 473 «Про затвердження Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд»;

4) Постанова Кабінету Міністрів від 19 квітня 2022 р. № 474 «Про затвердження Порядку виконання робіт з демонтажу об'єктів, пошкоджених або зруйнованих внаслідок надзвичайних ситуацій, воєнних дій або терористичних актів»;

5) Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 06.08.2022 р. № 144 «Про затвердження Методики проведення обстеження та оформлення його результатів»;

6) Наказ Мінекономіки /Фонду держмайна України від 18.10.2022 р. № 3904/1223 «Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності»;

7) Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України».

При цьому держава наполегливо попереджає: постановою КМУ № 473: роботи з обстеження пошкоджених об'єктів виконуються на територіях, на яких відсутні або завершено активні фази бойових дій, після, – далі великий перелік обставин, які мають бути дотримані для проведення обстеження пошкоджених об'єктів. Підкреслюю, мова в даному випадку – лиш про обстеження. Разом із тим відповідно до Закону України «Про засади державної регіональної політики» на рівні територіальних громад обов'язково розробляються (до 27.01.2024): Стратегія розвитку територіальної громади до 2027 р. або План відновлення та розвитку територіальної громади до 2027 р. [6].

При цьому жодних роз'яснень стосовно того, як це здійснити у випадку, коли громади поки що знаходяться в зоні активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, – нормативно-правова база не надає. Авторка має певний досвід роботи у робочих групах з підготовки планів відновлення для окремих громад Херсонської області у 2023 році, які відразу після деокупації отримали статус територій відновлення. Ініціаторами були місцеві органи влади. Навіть за умови відносно безпечної стабільності частини з них, зазначаємо, що для формування планів відновлення необхідні абсолютно відмінні від традиційних, методи аналізу та планування.

По-перше, обставини, що відбулися, настільки змінили соціальний та економічний ландшафт територій, що наразі жодні дані за попередні періоди, крім, хіба що даних про корисні копалини, до уваги братися не можуть. Не можна використовувати навіть дані про такі, здавалося б сталі природні ресурси як водні та земельні, оскільки важко передбачити, яка частина з них буде виведена з обігу і на який період. Тим більше, мало імовірно використовувати попередні дані про такий рухливий ресурс як населення. Отже, з чого почати? Яким чином забезпечити достатній обсяг аналітичних даних для ефективного планування і не переобтяжити процес непотрібними чи малопродуктивними з точки зору планування, даними.

В контексті переходу України від воєнного до мирного стану, аналіз поточного стану територій набуває особливої актуальності. Цей аналіз має враховувати не лише фізичні руйнування та економічні втрати, але й соціально-політичні зміни, що вплинули на суспільство. Він є фундаментом для розробки стратегій відновлення та модернізації територіальної організації влади, зокрема і місцевого самоврядування. Як і де саме розмішувати продуктивні сили з урахуванням безпекової компоненти, як планувати систему розселення в областях, які мають значні руйнування та відтік населення? Чи слід зберігати систему розселення в тому вигляді, в якому вона існувала до лютого 2022 року, чи, можливо слід переформатувати її? На більшість цих питань не зможуть дати відповіді територіальні громади, оскільки будь-яка система орієнтована на відновлення. І боротиметься за збереження себе самої. Чи це доцільно?

Отже, є очевидним, що на даному етапі розвитку усе має починатися з схеми планування області, комплексних планів розвитку районів і вже потім – громад. Адже насправді наразі статистичні дані збираються, і відповідно можуть бути проаналізовані лише на рівні області. Які саме дані бажано отримати для аналізу?

Соціально-економічний аспект. Економічні втрати та їх вплив – перше, що потребує аналізу це масштаб економічних втрат. Показник включає: руйнування інфраструктури, втрату робочих місць, перервання торговельних та бізнес- зв'язків. Нажаль, нині в кращому випадку відбувається документування фізичного руйнування житлової, інженерної інфраструктури, матеріальної бази підприємств та організацій. Очевидно, що обрахунок нематеріальних втрат має іншу природу, є більш складним через багатовекторність впливів.

Демографічні зміни: важливо оцінити зміни в демографії – зменшення населення через вимушену міграцію, збільшення числа біженців та ветеранів. Скорочення частини населення репродуктивного віку матиме значні наслідки для демографічної ситуації вже найближчі роки. Скорочення населення загалом, дитячого населення зокрема спричинятиме скорочення кількості робочих місць в гуманітарній сфері – освіті, охороні здоров'я.

Соціальні проблеми: необхідно проаналізувати рівень зростання соціальних проблем, таких як бідність, безробіття, травми війни, та визначити рівень навантаження на державний та місцеві бюджети.

Не менш важливим є політичний аспект, оскільки тривале перебування деяких територій в тимчасовій окупації суттєво впливає на політичні преференції місцевих еліт, а значить, на державну безпеку вцілому.

Зміна управлінських структур: аналіз повинен включати зміни в управлінських структурах та процесах прийняття рішень на місцевому рівні з урахуванням того, що під час створення та діяльності на окремих територіях військових адміністрацій втрачається культура громадської участі в процесах планування.

Взаємодія з центральною владою: має бути проведена оцінка того, як воєнний стан вплинув на взаємодію між місцевою та центральною владою, є критичною. Зокрема, процеси централізації фінансових потоків, точок прийняття рішень геть руйнують вже частково розбудовану систему децентралізаційних моделей, які на практиці вже давали позитивні результати. Перерозподіл повноважень вимагатиме прискіпливої уваги, нажаль, спостерігаємо підміну понять та спробу центральної влади перекласти на місцеве самоврядування невластиві їй функції – непопулярну серед населення – активізацію мобілізації, наприклад. І навпаки, розширення дій центральної влади в частині соціального захисту, що останнім часом, логічно переходило під відповідальність місцевого самоврядування і набувало ознак делегованого повноваження.

Громадська участь та довіра: бажано постійно аналізувати, як війна вплинула на рівень громадської участі та довіру до органів влади. Маємо умови, коли усі ланки влади вимушені приймати непопулярні рішення. Їх реалізація без активного соціального спротиву можлива лише за умов найширшого залучення громадськості. Незважаючи на спокусливу привабливість та простоту прийняття рішень одноосібно, слід пам'ятати про невідворотні негативні наслідки від втрати довіри як до центральних, так і до місцевих органів влади.

Оцінка здатності територій до відновлення: важливо оцінити поточну здатність органів місцевої влади та території загалом до відновлення та реагування на місцеві потреби. Суттєвою проблемою вже є, і буде в подальшому скорочення, а подекуди, і повна відсутність кадрового резерву в усіх сферах. Оскільки питання неповернення значної частини громадян і, відповідно, в подальшому, скорочення осіб із вищою освітою, які потенційно могли б претендувати на службу в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, аналіз наявних ресурсів та стану інфраструктури, які можуть бути використані для відновлення, наразі вимагає глибокого, об'єктивного комплексного підходу. Робити це для окремої територіальної громади, навіть достатньо великої, майже не має сенсу. Відновлення та модернізація інфраструктури передбачатиме визначення пріоритетних об'єктів для відновлення інфраструктури та розробка планів їх модернізації з урахуванням майбутніх потреб.

Сьогодні результатом комплексного аналізу має бути визначення точок зростання територій. Це має бути зроблено об'єктивно, без впливу особистісних інтересів, інакше конструкція ризикує виявитися неконкурентноспроможною. А, оскільки Україна використовуватиме переважно залучені кошти партнерів, це може стати причиною втрати довіри, а отже, джерел фінансування.

Надзвичайно важливим є аналіз системи комунікації та інформації. Слід оцінити, як воєнні події вплинули на систему комунікації та доступ до інформації. Є райони, де доступ до об'єктивної інформації для населення був втрачений на десятиліття. Тому мова йтиме не лише про технічне забезпечення функціонування каналів інформування, але й про формування відповідного інформаційного контенту для окремих територій, вікових груп тощо. Там, де інформаційні канали функціонували, бажано більше уваги приділяти роботі із населенням, яке з різних причин покинуло територію.

Травми та психологічний стан населення. Абсолютно необхідною умовою планування є аналіз психологічного стану населення на територіях. Важливо оцінити психологічний вплив війни на населення, включаючи проблеми психічного здоров'я. Має бути в планах відновлення передбачено програми психологічної підтримки та освітніх ініціатив для допомоги громадянам з воєнними травмами та адаптації до мирного життя.

Безумовно, доведеться аналізувати, як змінилися моральні цінності та культурний клімат в громадах. І це не лише при розробці маркетингових стратегій, а й при формуванні нового соціального простору, безпекових, культурних акцентах, які доведеться формувати заново. Особливо це стосується оцінки потреби у відновленні соціальної когезії та взаємодопомоги у громадах, які пережили роз'єднання та конфлікти, тривале перебування на тимчасово окупованих територіях. Програми зміцнення громадської єдності та відновлення соціальної тканини є ключовими.

Оцінка екологічного впливу. Вивчення впливу війни на навколишнє середовище, включаючи забруднення, руйнування природних ресурсів та зміну ландшафтів є надскладною задачею як через відсутність досвіду оцінки руйнувань – в таких масштабах та з такими характеристиками – і у наших партнерів також. Авторка проти тотального застосування стратегічної екологічної оцінки проєктів та стратегій у випадках, коли йдеться про проєкти, які жодним чином не матимуть впливу на екологію. Однак у даному випадку всеосяжна стратегічна екологічна оцінка необхідна. Практично кожен проєкт має бути продуманим таким чином, щоб сукупний вплив програм та проєктів планів відновлення сприяв оздоровленню природного середовища.

Висновки

Аналіз поточного стану самих органів місцевої влади у повоєнний період вимагає глибокого розуміння різноманітних викликів та потреб. Відновлення після війни – це не лише фізичний процес, але й комплексне відновлення соціального, політичного, економічного, психологічного та екологічного балансу. Це вимагає стратегічного планування, міжсекторальної координації, інновацій та активної участі громад. Такий підхід забезпечить не тільки відновлення, але й довгостроковий стійкий розвиток місцевих громад, зміцнення демократії та впровадження доброго врядування. Виходячи з аналізу поточного стану, розробка плану відновлення та розвитку для окремих територій має ґрунтуватися на концептуальній схемі планування розвитку території держави, яка має бути прийнята найближчим часом, в оновленій Державній стратегії розвитку регіонів з визначенням статусу та ролі окремих територій в загальній концепції розвитку країни після воєнного стану. Він повинен охоплювати широкий спектр вимірів – від фізичного відновлення інфраструктури до соціального, економічного та управлінського відновлення. Це багатоплановий підхід, який вимагає координації між різними рівнями влади, залучення громадськості та інтеграції міжнародної підтримки. В умовах викликів, пов'язаних із впливом масштабу руйнації інфраструктурних комплексів, в Планах відновлення має знайти відображення можливість створення якісної інфраструктури в межах співробітництва громад, що буде сприяти оптимізації на певній території робочих місць, отримання якісних соціальних послуг, культурного розвитку та безпечного довкілля [9]. Співробітництво може сприяти не лише успішному подоланню наслідків неефективного використання наявних у територіальних громадах ресурсів, недосконалої організації територіальної влади й управління, а і комплексного повоєнного відновлення території, розбудові громад та підвищенню їх інвестиційної привабливості.

Перехід від воєнного до мирного стану в Україні несе в собі величезні виклики та можливості для органів місцевої влади. Адаптація до мирного життя вимагає не тільки відновлення зруйнованої інфраструктури, але й глибоких змін у самій суті управлінської діяльності.

Список використаної літератури

1. Оцінка впливу війни на людей. Дослідження ООН. 2023. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/otsinka-vplyvu-viynu-na-lyudey>
2. Сайт Децентралізація. Т. Лукеря. Що зараз відбувається з державною політикою відновлення громад і які питання треба врахувати. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/17127>
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389>
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
5. Указ Президента № 266/2022 від 21 квітня 2022 року «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>
6. Про засади державної регіональної політики. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.90). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>
7. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. – Постанова КМУ від 06 грудня 2022 р. № 1364. Електронний ресурс. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-formuvannia-pereliku-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-t61222>
8. Про співробітництво територіальних громад: Закон України. Електронний ресурс. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

References

1. Otsinka vplyvu viiny na liudei. Doslidzhennia OON. 2023. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/otsinka-vplyvu-viiny-na-lyudey>
2. Sait Detsentralizatsiia. T. Lukeria. Shcho zaraz vidbuvaietsia z derzhavnoi politykoiu vidnovlennia hromad i yaki pytannia treba vrakhuvaty. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/17127>
3. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 roku № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389>
4. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 roku № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
5. Ukaz Prezydenta № 266/2022 vid 21 kvitnia 2022 roku «Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>
6. Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky. – Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, № 13, st.90). Elektronnyi resurs : rezhym dostupu : – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>
7. Deiaki pytannia formuvannia pereliku terytorii, na yakykh vedutsia (velysia) boiovi dii abo tymchasovo okupovanykh Rosiiskoiu Federatsiieiu. – Postanova KМУ vid vid 06 hrudnia 2022 r. № 1364 – Elektronnyi resurs. – URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-formuvannia-pereliku-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-t61222>
8. Pro spivrobotnytstvo terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy – Elektronnyi resurs. – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>